

УДК: 316.658:316.2
Примљено: 2. новембра 2009.
Прихваћено: 8. децембра 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 4/2009.
год. 16. vol. 26.
стр. 77-104.

Милена Пешић

Институт за политичке студије, Београд

МОДЕРНА И ПОСТМОДЕРНА ТУМАЧЕЊА ЈАВНЕ СФЕРЕ

Сажетак

Циљ овог рада је приказ базичних контроверзи у схватању јавне сфере на линији раздвајања модерне и постмодерне мисли. С тим циљем, опсервиране су прво базичне идеје хабермасовско-арентијанског (модерног) концепта јавне сфере, а потом упоређиване са идејама Мишела Фукоа, Жана Бодријара и Франсоа Лиотара, које оличавају три типа савремених, постмодерних примедби овом концепту: тип примедби које се везују за поставку моћи (М. Фуко), епистемолошке примедбе (Ф. Лиотар) и онтолошке примедбе (Ж. Бодријар). Иако је реч о непомирљивости теоријских позиција, она не мора да значи нужност одбацивања неке од њих, већ, напротив подстицај њиховим даљим проблематизацијама и (не)могућим хармонизацијама. Јер, иако савремена оспоравања наратива јавности имају своју несумњиву релевантност, питање је да ли без нормативних полазишта концепт јавне сфере може бити социјални пројекат релевантан за критику и унапређивање демократских пракси у савременом друштву.

Кључне речи: јавна сфера, (грађанска) јавност, рационалност, општа доступност/ принцип отворености, комуникација, демократска расправа, моћ, консензус, наратив

ЈАВНА СФЕРА: ПРОСВЕТИТЕЉСКО- ЛИБЕРАЛНЕ ОСНОВЕ КОНЦЕПТА

Теоријску основу модерног концепта јавне сфере чине идеје и нормативна полазишта просветитељске социјалне мисли и либералне теорије 18. века. Критика као врхунски захтев и идеологија

времена, била је једна од базичних идеја којом су се просветитељи и сви остали либерално оријентисани осамнаестовековни мислиоци руководили, сагледавајући смисао јавне сфере кроз претензије да се власт монарха изложи контроли, суду и оцени јавности, те и тиме ограничи. Арканској апсолутистичкој владавини супротстављан је принцип транспарентности њених механизма, односно начело легитимизације власти као њено својевољно и рационално прихватање од стране оних којима се влада. Јавност је схватана као публика приватних грађана која резонује о јавним питањима, јер се сматрало да се до истине најлакше долази у слободној, на аргументима заснованој дискусији. Као носилац критеријума јавног, друштвеног вредновања руковођеног разумом, јавност се уграђује у само функционисање система власти и управо то чини основу њеног произвођења легитимитета политичког поретка, као и основу њеног значаја за остваривање могућности практиковања грађанских права/слобода.¹⁾

Полазећи од просветитељског поуздања у „конвергенцију слободе, интереса и ума“ Имануел Кант је јавност схватао као саставни део практичко-моралног смисла филозофије, односно важним сачинитељем рационалног устројства грађанског уређења. Тако схваћена јавност истовремено значи и метод просвећивања, и принцип државног правног поретка и принцип (међународне) политике.²⁾

Правно-филозофско развијање два темељна принципа: принципа народног суверенитета и принципа публицитета представља идејну основу концепта јавне сфере. Народни суверенитет у Кантовој интерпретацији произлази из „идеје конституције“ која је у сагласности са природним правом људи; „правом да они који се закону покоравају истовремено уједињени треба да буду и они који

1) О просветитељско-либералним основама концепта опширније у: Пешић М., Новаковић А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 154-163.

2) Иако теоријско опсервирање преокретања владарског суверенитета у народни суверенитет можемо пратити од Хобса, преко Лока, Русоа, Пјер Манона па до Канта, тек он јавност потпуније одређује као организациони принцип политичког поретка, истиче Ђ. Павићевић. „По Канту, грађанско стање, односно држава има своју основу у а priori датим принципима законодавног ума. Оно има за циљ да, под условом општег спољашњег законодавства пропраћеног влашћу, свакоме гарантује његову сигурност у заједници с другим људима (...) држава постиже своју сврху тиме што гарантује право као средство слободе“. Јер, према Канту „право је ограничавање свачије слободе на услов њене сагласности са слободом свакога, уколико је то могућно према неком општем закону“. У складу са овим општим појмом права, Кант одређује и јавно право као „укупност спољашњих закона који омогућавају потпуну сагласност слободе са слободом сваког другог“. Грађанско уређење представља за Канта „однос слободних људи који се ипак налазе под принудним законима.“ (Кант, Е, *Ум и слобода*, издање часописа „Идеје“, Београд, 1974, стр. 15; Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 148-151)

га доносе“. Као морални и правни регулативни принцип, публицитет свакој одлуци, правилу и максими намеће критеријум општости као јавне посредованости/прихваћености. Форма публицитета, као услов легитимизације претпоставља да одређени став, одлука или поступак могу бити јавно обзнањени, образложени и брањени без наилажења на значајан отпор. Овај принцип обавезујући је и за законодавце и за оне који треба да поштују законе. Тек пошто су подвргнуте тесту публицитета, политичке одлуке потврђују своју праведност и могу бити транспоноване у сферу закона. Да би политика била у складу са правом и моралом „све политичке радње морају пред јавношћу бити сводљиве на основе закона који су се сами показали пред јавношћу као општи и на уму засновани“³⁾.

Јавна сфера за Канта представља једно од важних организационих начела политичког поретка, које се остварује путем публицитета као правно утемељеног принципа посредовања политике и морала; којим се међусобно сукобљени, појединачни циљеви и интереси трансформишу у опште добро. Публика која резонује јавно употребљавајући свој ум, те тиме и сама себе просвећује, представља заправо носиоца јавне сфере, као посредујуће инстанце између државе и друштва, сфере контроле, рационалне критике и легитимизације одлука власти. Овакво функционисање јавне сфере остварује се у друштву које карактерише законски одређена и заштићена слобода, подела власти и репрезентативни систем, а путем гласања и јавне употребе ума; али само ако је потпуно слободна она може донети просвећеност људима. По Канту, сваки је грађанин позван да у својству научника саопшти публици своје добро промишљене мисли. Спречавање слободе оваквих подухвата не значи само ускраћивање грађанских права спрам највишег надлежног као репрезента народне воље, већ значи и његово и лишавање знања о ономе што би он када би то знао и сам исправио;

3) Ово право да они који се закону покоравају треба да буду и они који га доносе представља за Канта нешто што лежи у основама свих државних облика. Политичка заједница замишљена у складу са том идејом „у појмовима чистог ума зове се платонским идеалом“ и по њему није измишљотина већ норма за сва грађанска уређења уопште. У складу са овим, „дужност монарха је да с народом поступају по принципима који су у складу са духом закона о слободи (какав би народ обдарен зрелим умом сам себи прописо), иако се дословно његова сагласност не би тражила.“ (Кант, Е., *Ум и слобода*, стр. 189) „Кант форму публицитета везује за појам правде најпре у односу на унутрашње државно право, односно могућност постојања права уопште, а затим поставља у основ политичке обавезе и међународне политике. Први наведени принцип успоставља везу између морала, јавности и права, а други успоставља везу права, јавности и политике. (Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 153; Хабермас, Ј., *Јавно мишљење*, стр. 140-141)

а одсуство оваких увида управо води монарха у противречност са самим собом.⁴⁾

Са омасовљењем гласачког права а тиме и грађанске јавности, средином 19. века, вера у могућност остваривања рационалног дискурса у јавној сфери, и поуздање у суд јавног мњења као његовог еквивалента утихнула је и била смењена амбивалентним погледом на феномен. Теоријски напори усмеравају се ка разрешавању питања о томе како поставити границе штетном дејству јавног мњења, пре свега њега његовој ирационалности, а не угрожити идеју о грађанским правима, односно како уважити његов суд а одржати принцип рационалности у доношењу одлука које стижу свих. Од тада у фокус промишљања долази негативни потенцијал јавног мњења, непоузданост његовог суда, његова некомпететност, инертност и конформизам, рањивост на разне видове манипулација, а посебно феномен „тираније већине“, који је међу првима опсервирао Алексис Де Токвил.⁵⁾ Реч је заправо о базичној противречности која се испољава кроз амбиваленцију основних функција јавности – критичке/либертетске и конформишуће/стабилизујуће/легислативне функције. Ова амбиваленција самог феномена извориште је контроверзе у његовом тумачењу која опстаје до данашњих дана.⁶⁾

4) Кант ту прави врло значајну разлику између јавне и приватне употребе ума. Јавна употреба ума подразумева иступање пред публиком у својству научника који о нечему резонује, просуђује и треба да буде слободна; за разлику од ње приватна употреба ума као вршење неке функције или службе подлеже ограничењима датог положаја. Реч је заправо о односу појединца и државног ауторитета. „Јавна сфера замишља се, дакле, као сфера у којој се посебне индивиде обраћају другима у потпуној слободи и у своје лично име, док је приватно повлачење повезано с вршењем грађанске или ... (професионалне) дужности. Кроз овакву семантичку инверзију оцртава се нова подела при којој се јавно и појединачно више не супростављају као у 17. веку, него пракса, раније означена као приватна, одређује простор јавног размишљања и заузимање политичког става.“ (*Историја приватног живота 3*, Аријес, Ф., Дибн, Ж., прир., Слио, Београд, 2002, стр. 26-27)

5) Након ране фазе либерализма, са успоном радничке класе и ширењем гласачког права, односно са омасовљењем јавности, опада просветитељско поверење у унутрашњу рационалност јавне сфере и могућност друштвене саморегулације посредством исте, услед раста утицаја непросвећених и финансијски неодговорних нижих сталежа на процесе политичког одлучивања. Тако се јавља амбиваленција у њеном схватању код Хегела, Маркса, Токвила и Мила. Сви они „померају гледиште са јавности, као нормативне конструкције која претендује на општост, на њену социјалну структурисаност и емпиријску ситуираност, односно јавно мњење“. (Павићевић, Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 156-157). Одбацујући „разбор гомиле“ Токвил и Мил су се залагали за репрезентативну владу, односно „добро одмерена схватања лица образованих за то.“ (Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр. 169-173). О феномену тираније већине опширније у: А. Де Токвил, *Демократија у Америци*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 2002; стр. 215-227; О схватањима Џ. С. Мила видети у Ђурковић, М., *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 333-335.

6) „(...) Револуција спаја ове две одвојене функције јавног мњења – критику и легислативу. Устав из 1791. укршта принцип народног суверенитета са принципом парламентарне

Просветитељско-либерална традиција промишљања пружи-ла је идејне основе модерног концепта јавне сфере, постулирајући га на принципима рационалности и отворености, идејама народног суверенитета и критичког публицитета, као основама схватања легитимитета поретка, као и на концепцији јавности као политичке публике, као носиоца рационалне друштвене критике и контроле власти. Те основе развијали су и потоњи теоретичари, заговорници дискурзивног модела јавне сфере. Међу њима се као најважнији истиче Јирген Хабермас, који је својим историјско-теоријским син-тезама везаним за појаву, развој и дезинтеграцију грађанске јавне сфере, посебно задужио политичку филозофију.⁷⁾

МОДЕРНИ КОНЦЕПТ ЈАВНЕ СФЕРЕ

Ерозија јавног живота аутономног у односу на државу и тр-жиште, честа је дијагноза савременог доба, па се теоријска обнова идеала јавне сфере као „институционализоване арене за дискур-зивне интеракције“ сматра релевантном основом за постулирање критичких опсервација савремених медијских система и уопште, демократских пракси. Ревитализација јавног живота, мото је који мање-више представља примарни циљ политичке филозофије Ха-не Арент и критичке теорије Јиргена Хабермаса. Реч је о њиховим теоријским напорима за установљавање минималних услова неопходних за постојање јавног простора, као дискурзивног подручја слободног од структурне принуде и манипулације. Из тих напора произашле су њихове нормативне концепције јавне сфере. Наиме, оба аутора виде јавну сферу као „својеврстан политички простор

правне државе, која правно обезбеђује политички делатну јавност.“, Хабермас, *Јавно мњење* стр. 129 ; Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, стр. 179-181, 200-204.

- 7) Савремене теоријске контроверзе везане за феномен јавности, у великој мери гравитирају око модела који је поставио Ј. Хабермас, у свом делу *Структурни преображај јавне сфере* (1962) и развијао у наредном периоду на мање или више експлициран начин. Било да је реч о њеним интерпретацијама, корекцијама, делимичним реформулацијама или радикалном оспоравању, теоријска расправа између Хабермаса и његових критичара у знатној мери допринела је продубљивању схватања феномена јавне сфере. Остваривање критичке функције јавне сфере, по Хабермасу, структурно је омогућено њеном социјалном позицијом: она учествује у процесу одлучивања, а изван је поља вршења власти и њеног непосредног утицаја. Садејством критике јавности и владаване права, као претпоставке за уклањање арбитарног уплива државе у јавни домен, уз одговарајуће медијско посредовање јавне дебате, власт се приморала да прихвати јавну оцену/критику, уколико жели да задржи свој кредибилитет. О критиким примедбама Хабермасовом концепту и његовом одговору на исте, видети у зборнику Calhoun С. „Introduction“, (ed.) *Habermas and the Public Sphere*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, 1992.

различит од државе и економије, институционално утемељену дискурзивну арену, сферу грађанске дебате, делиберације, договарања и акције“; али и као сферу преплављену антиполитичким силама и манипулацијама које је модернитет ослободио. Али, док је Хабермас као тежиште своје теорије узимао проблем легитимитета, Хана Арент је била заокупљена теоретизирањем „агонске природе политичког субјективитета“ чији је идеални образац видела само у демократском искуству атинског полиса. Без обзира на њено занемаривање, „алтернативне генеалогije модерности“, Хана Арент учинила нас је свесним централног значаја концепта јавне сфере за сваки егалитаристички и партиципаторни демократски пројекат, како истиче Шејла Бенхабиб.⁸⁾

Одређујући грађанску јавну сферу као приватне људе (грађане) који окупљени у публику рационално расправљају о питањима од општег значаја, Хабермас, као и Хана Арент, потенцира следећа нормативна полазишта, као дистинктивна обележја јавне сфере: рационалност/ критичност; отвореност, као транспарентност и општу доступност/егалитарност; сувереност – одсуство било какве принуде осим снаге бољег аргумента. На основу тога, јавна сфера се схвата као специфичан комуникацијски комплекс од јавне релевантности, који ствара посебан облик „неискварене интересубјективности“, која институционализована и уграђена у систем демократских процедура одлучивања, омогућава оставаривање „јавне моћи у јавности“⁹⁾.

Преузевши од Хане Арент основне идејне поставке јавног живота, Хабермас је усмерио пажњу на централност овог концепта за модерну, насупротив некадашњој политици. Појава грађанске јавне сфере тако значи не само политичке већ и културне промене. У раномодерном периоду, када двор губи своје централно место у јавности, и као јавност, а град преузима његове културне функције, мења се не само носилац јавности већ и она сама. Како Хабермас наводи, „грађанска јавност се може најпре схватити као сфера приватних људи који окупљени чине публику; њима је потребна јавност регулисана прописима власти и од почетка усмерена против саме јавне власти да би са овом пречистили рачуне о општим правилима општења у принципијелно приватизованој али јавно релевантној сфери робног промета и друштвеног рада. Медијум овог

8) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No 3. (Sept, 1992) стр. 712-721; Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере, *Заточеници зла: завештање Хане Арент*, стр. 342.

9) Бобно, Н., *Будућност демократије*, Београд, 1990, стр. 86.

политичког обрачуна је специфичан и историјски без преседана: јавно резонување¹⁰⁾

Термин Јиргена Хабермаса *Offentlichkeit* показао се као проблематичан за интерпретацију, јер је његов значењски распон различит у различитим језицима. У англо-америчкој и немачкој традицији, доминантни концепт везује се за термин „јавна сфера“ о , док се код нас најчешће користи термин „јавност“. „Ако оставимо по страни термилошке разлике које имају и значајну концептуалну димензију, Хабермасов појам обједињује „два фундаментална политичка термина англо-америчке традиције: (1) „публицитет“ у смислу отворености и приступа и (2) „јавност“ као суверени скуп грађана“, што у основи представља обнову просветитељско-либералних основа концепта.¹¹⁾

Синонимија појмова којима се означава феномен о коме је реч, упућује на његову неухватљиву сложеност. У сваком од три синонимна термина – „јавна сфера“, „јавност“ и „јавно мњење“, „претеже“ једна од димензија овог појма. „У термину јавност као супстантиву, то је субјект, односно дискурзивна публика која твори полемичко-аргументативну структуру јавног простора. У јавном мњењу то је међусобно условљавање индивидуалнопсихолошког и колективног (јавна дебата и интерперсонални односи), друштвеног нивоа процеса формирања мњења; с друге стране то су изражена мишљења већине грађана која, процесуирана кроз демократске процедуре (избори, грађанске иницијативе различитог спектра) и тако формално уважена, обезбеђују стабилност друштвеног и политичког поретка; односно у одређеним околностима могу имати значајне друштвене и политичке импликације везане за промену власти или политичког режима. Коначно, у термину јавна сфера претеже значење комуникацијског комплекса, схваћеног истовремено и као јавна артикулација и као простори/канални комуникације. При томе, тај јавни комуникацијски простор не схвата се као јединствен, већ као дисконтинуиран, хетероген и многострук, само

10) Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, стр. 38, 43.

11) Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, *НСПМ*, Вол VIII, бр. 1-4, стр. 181-182. Овакво мишљење о концептуалном значају термилошких разлика заступа и Харолд Мах (*Harold Mah*), образлажући непрецизним преводом конфузију у поимању термина *offentlichkeit*. Тако је он истовремено означавао и *Public* (јавно, публика), *Publicity* (јавност) и *Publicness Public Sphere* (јавну сферу). Свођење свих ових значења на значење јавне сфере збунило је испричаре у њиховој рецепцији Хабермасовог концепта. Harold Mah, „Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians“, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No. 1 (Mar., 2000), pp. 153-182, стр. 156. О концептуалним разликама везаним за термилошке дистинкције опширније у Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 108-116.

привремено или апстрактно обједињен својеврсном сталношћу одношења унутар динамике јавних односа.¹²⁾

Концепт јавног простора Хане Арент доживео је бројне трансформације у Хабермасовом постулирању јавне сфере. Једна од кључних промена свакако је та да, супротно Арентовој, која види пропадање јавног простора у условима модерности, Хабермас уочава појављивање нове форме јавне сфере. Он као институционалну основу (западноевропске) јавне сфере види појаву нове социјабилности француских салона, енглеских пабова и немачких кафанских и читалачких друштва, чију је основу представљало рационално резонување свих заинтересованих за проблеме од општег значаја. Институција која то рационално резонување јавно посредује и заправо генерише сам процес, тематизовањем стварности кроз „проблеме“ чију опсервацију нуди, јесте друштвени медиј, штампа. Она је омогућила да јавна расправа добије шире, друштвено релевантне размере, повезујући ужу јавност образоване грађанске елите која политички резонују са резонувањем шире политичке (читалачке) публике.

У буржоаском „читању“ јавности које „јавне ствари промишља у расправама о трећем гласу, гласу одсутног аутора“ настаје по Бенхабибовој обрт од модела видне ка моделу аудитивне јавне сфере; она више није мисао настала усклађивањем размишљања грађана у комуникацији „лицем у лице“; све се више формира преко имперсоналних начина комуникације: штампе, информатора, белетристике, књижевних и научних часописа; док се „арентијанска концепција јавног везује за топографске и просторне метафоре попут простора појавности, града и његових зидина. Хабермас се усредсређује на трансформације које доноси идентитет јавне сфере са појавом штампаних медија. Јавна сфера постаје виртуелна заједница читалаца, писаца и тумача. За Хабермаса јавна сфера није само арена деловања, већ и имперсонални медиј комуникације, информације и формирања става“, она је десупстанцијализована.¹³⁾

Преко Хабермасових трансформација арентијанског концепта, постало је могуће поново успоставити везу између јавне сфере

12) Дистинговирање јавности и јавног мњења садржи, међутим, и вредносну димензију. Наиме, чак и када одбацимо концепт колективног (критичког) субјекта, термин „јавност“ својим супстантивним значењем у извесном смислу имплицира нормативни моменат отворености у смислу транспарентности, изложености јавном увиди и вредовању. А зависно од тога како то јавно вредновање разумевамо, оно опет може, а не мора имплицира критичко резонување, рационално промишљање стварности. Термину „јавно мњење“ додаје се квалификатив „критичко“ ако се се жели истаћи ово његово својство. Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 110.

13) Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, нав. дело, стр. 344.

и демократске легитимности, како наводи Шејла Бенхабиб. Заправо он је „повезао јавну сферу и модернистичке форме политичке легитимности које се односе на вољно јединство једнаких грађана“, сматрајући их темељем модерних политичких институција.¹⁴⁾

За Арентову, модерна појава „социјалног“ брише некада оштру разлику између „приватног“ и „јавног“, рушећи тако границу између подручја „нужности“ и домена „слободе“. Као последица тога, јавна сфера бива окупирана бригама везаним за домаћинство – очувањем биолошког опстанка и економском репродукцијом – а политика је редукована на функцију „администрације домаћинства“, коју је на себе преузела држава.¹⁵⁾

Насупрот негативном поимању модернитета, представу о грчком полису Хана Аренд стилизовала је у правцу стварања нормативног политичког обрасца, претворивши је у „суштину политике као такве“. Међутим, како Хабермас примећује, њене омиљене концептуалне дихотомije између „јавног“ и „приватног“, државе и економије, слободе и благостања, политичко-практичке активности и производње, показују ригидност и не успевају да захвате модерно буржоаско друштво и државу. Тако она успостављање новог односа комплементарности између државе и економије види као „знак патологије и деструктивне збрке“. „Када тврди да 'продор социјалних и економских питања у подручје јавности, трансформација владавине у администрацију, замењивање личне владавине бирократским мерама и одговарајуће трансмутације закона у декрете' нужно угрожавају сваки покушај стварања политички активне сфере јавности, онда постаје жртва појма политике који је неприменљив на модерне услове“, наводи Хабермас.¹⁶⁾

Хабермас је однос приватног и јавног домена поставио у такав поредак да се грађанска јавна сфера развија се у „напонском пољу између државе и друштва, али тако да она сама остаје део приватног домена. Принципијелно одвајање ових двеју сфера на којима она почива значи пре свега расплитање момената друштвене репродукције и политичке власти који су били спојени у типу средњовековних облика владавине. Са ширењем тржишних привредних односа настаје сфера *социјалног*, која пробија грани-

14) Бенхабиб, Ш.,. нав. дело, стр. 346-347.

15) Villa D., Postmodernism and the Public Sphere, The American Political Science Review, Vol. 86, No. 3. (Sept., 1992), pp.712-721, стр. 712. Хабермас, Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Аренд“, *Заточеници зла: Завештање Хане Аренд*, (прир. Духачек, Д., Савић, О.), издање часописа Београдски круг, и Женских студија, Београд, 2002, стр. 264-265.

16) Хабермас, Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Аренд“, *Заточеници зла: Завештање Хане Аренд*, стр. 264-265.

це земљопоседничке владавине и намеће облике управљања посредством власти“. Управо ова одвојеност омогућавала је остваривање посредничке улоге јавне сфере, као подручја рационалног уравнотежавања између света друштвеног рада и робне размене, односно јавне и приватне сфере, чија одвојеност за Хабермаса има структурни значај. Наиме, иако герисана из приватне сфере породице и робног промета, јавност је, као сфера јавне, друштвене комуникације, руковођена правно реализованом рационалношћу и идејом општег добра, одржавала границу и према приватној сфери и према држави, а и њихову међусобну.¹⁷⁾

Услов функционисања јавне сфере као медијатора између државе и друштва био је то да систем јавне комуникације и друштвених односа омогућава транспарентност политичког одлучивања и слободну грађанску партиципацију; одвојеност приватног и јавног домена; функционисање приватног права које је штитило низ људских/грађанских слобода, као и критичко резонување унутар главних институција јавности слободне штампе и парламента. Нарушавањем ових услова, отпочињу по Хабермасу процеси дезинтеграције јавне сфере.¹⁸⁾

17) Хабермас, Ј., *Јавно мишљење*“, стр. 179. Упоредити ове тезе са тезама следећег текста, који представља систем структурних примедби Хабермасовом концепту, односно дихотомијама у његовој основи, међу којима дихотомија „приватно“- „јавно“ представља једну од кључних: Ku, A. S., „Revisiting The Notion of Public in Habermas Theory –Toward a Theory of Politics of Public Credibility“, *Sociological Theory* 18/2 July, 2000, pp 217-240 О структурним примедбама Хабермасовом концепту опширније у Пешић М., Новаковић А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 204-212.

18) Прелазак из конкуренског у развијени капитализам узроковао је економске контрадикције које су се одразиле у јавној сфери као социјални проблеми. Захтеви одређених друштвених група рефлектовани у јавно подручје одузимају јавном дискурсу општост и он губи карактер дискусије слободне од доминације, а уплитање државе као регулативне инстанце нарушава одвојеност приватне и јавне сфере; уз то одвијају се и незаузауствљиви процеси масификације јавности и комерцијализације медија Јавна сфера сада бива преобликована према променљивим околностима односа снага, па контрадикције између појединачних интереса и интереса целог друштва постају очигледне. Дезинтеграција јавне сфере је вишеструка и резултирала је: губитком границе између приватног и јавног, државе и друштва, што је имало за последицу стварање једне реполитизоване социјалне сфере која се не може свести ни под јавни ни под приватни домен; сужавањем канала хоризонталне комуникације и/или њеним свођењем на приватне/интересне односе; онемогућавањем реципрочног протока информација и утицаја између приватне и јавне сфере, чиме је критички публицитет замењен манипулативним и демонстративним; раскидањем повезаности између јавне дискусије и законске норме која имплицира моменте општости и истине. Као последица дисторзија у јавном дискурсу дошло је до деградирања основних институција јавности: штампе и парламента. С омасовљавањем јавности, појавом масовне културе, а посебно с појавом електронских медија, одвија се процес разарања резонујуће публике, њено трансформисање у пасивне гледаоце, објекте вести, информација и јавних послова, у аполитичне конзументе добара, услуга, политичке админи-

Дијагностикујући дезинтеграцију јавне сфере, Хабермас је померио свој теоријски интерес са институционалне конструкције јавне сфере, као базе демократског одлучивања, на истраживање универзалних нормативних принципа људске комуникације садржаних у језику (који по њему постоје у сваком говору), како би обезбедио нову стајну тачку за своју друштвену критику, и ново антрополошко прибежиште за одбрану пројекта модерне, очување просветитељске вере у могућност рационализовања политике у име морала/хуманитета. Тако се Хабермас окренуо „од постулирања специфичних историјских околности као темеља демократије, ка поуздању у надисторијски, универзални потенцијал људске комуникације“.¹⁹⁾

Полазећи од открића Арентове везаног за лингвистичку структуру људског делања, и надовезујући се на њено успостављање кључне разлике између „рада“ и „интеракције“, Хабермас је, постулирао теорију комуникативног делања.²⁰⁾ У његовом одређењу, делање је есенцијално комуникативно. У овом моделу „комуникативно насупрот телеолошком, инструменталном“, учесници су оријентисани на остваривање сагласности, а не само на лични успех. Политичка моћ, као моћ „деловања у (комуникативном) заједништву“, генерисана је кроз акцију индивида чије су интеракције структуриране према нормама реципроцитета, узајамног поштовања и једнакости, од којих слагање и консензус потичу као циљ по себи за све учеснике. Реч је о Хабермасовој фундаменталној разлици између комуникативног и инструменталног делања. Он њоме потенцира дијалошку димензију у арентијанском разумевању политике, а ставове Арентове о јавној сфери тумачи у светлу установљавања базичних услова за оно што одређује као „неприсилну комуникацију“. Али само ако је политичка акција као комуникација ослобођена присиле, консензус неће бити обавезујућа сила, други израз за прикривено или отворено насиље.²¹⁾

страције и спектакла. Разорен је комуникацијски комплекс приватних људи који политички резонују, а јавно мњење се, као његов претпостављени продукт, декомпоновало у неформална мишљења приватних људи (а не публике), а делом у формална мишљења публицистички активних институција.

19) Calhoun, C., „Introduction“, *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, The MIT press, Massachusetts, and London, England, 1992, str 31.

20) Арентова је такође поставила две кључне функције јавне сфере, холистичку, у том смислу да представља простор у коме се колактивност саморепознаје кроз заједнички интерпретативни репертоар; и епистемичку, по којој се током процеса јавно-политичке борбе властити интерес трансформише у шири јавни, односно заједнички, путем „антиципирајуће комуникације са другима.“ (Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, стр. 343-345.

21) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No. 3. (Sept., 1992), pp.712-721, str. 713.

Хабермасова стратегија спасавања практичних/политичких питања од технократске узурпације – заштита јавне сфере од системске колонизације – може се свести на два теоријска потеза. Први, оцртан кроз дистинкцију између делања и стварања Хане Арент, уводи други – разликовање два типа рационализације у модерности: системске и комуникативне. Ова дистинкција омогућава нам да видимо практични дискурс у модерном добу, као процес одвојен од, али и паралелан са растом циљне рационалности.²²⁾

Концепцију Хане Арент Хабермас интерпретира као префигурацију онога што ће он постулирати као „идеалну говорну ситуацију“ – „контрафактичко разјашњавање формалних услова за неприсилну комуникацију“, апстраховану, по њему, из структуре комуникативне акције. Теорија функционише као откривање јаза између савремене праксе и имплицитне сврхе комуникативне интеракције, као досезање рационално мотивисаног консензуса. Међутим, како Дана Вила (Dana Villa) истиче, проблематично је само Хабермасово приписивање Арентовој консензуалног модела политике. Полажење од рационалног консензуса као априористички схваћеног смисла људске комуникације у постмодернистичкој интерпретацији представља део одбаченог просветитељског метанаратива о конвергенцији разума, правде/интереса и слободе.²³⁾

За Хабермаса, међутим, нормативно залеђе просветитељства основа је од које не одступа; нужну претпоставку демократије по њему представља управо заштита комуникативне сфере, као сфере хуманости, рационалности и вредности у пракси свакодневног живота, од сила инструменталне рационалности, императива новца и моћи. Зато, развијајући своју теорију комуникативног делања, Хабермас разматра дискурзивне услове рационалне дискусије, откривајући у њима могућности за комуникативно генерисање легитимне друштвене моћи. Његов процедурални модел јавне сфере заснива се на идеји да дефинисана правила и процедуре комуницирања могу да обезбеде сагласност унутар поља јавности, засновану на „добром разлогу“, а не принуди и доминацији. Тако се он конституише око прецизирања услова и процедура демократске дебате, као „арене за откривање, препознавање и тумачење оних проблема који се тичу друштва као целине“.²⁴⁾

22) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

23) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, нав дело, стр. 713.

24) Демократски процеси легитимни су онда када допуштају и подстичу расправу, колико о посебним питањима, толико и о „правилима процедуре, дискурса, и начина на које се она примењују“. Демократска расправа, као идеалан модел

У самој вербалној комуникацији садржани су, по Хабермасу, најважнији принципи комуникативног делања, у том смислу што сам језик открива да ли се њиме служимо тежећи остваривању сагласности у размени аргумената, или да би приндом и/или манипулацијом приморали једни друге на слагање. Зато „правила дискурса“ подразумевају да „сви они који имају способности да се упусте у аргументацију могу то да учине, да сви могу оспоравати било коју изнесену тврдњу и исказивати своје мишљење, жеље или потребе и да ниједан говорник не може бити спречен интерном или екстерном принудом да ужива ова права“.²⁵⁾

Хабермас потенцира моменат нужности остваривања међусобног разумевања. Критеријуме валидности тврдњи изнесених у расправи, он везује за ненасилни консензус, јер сви могу слободно учествовати у њиховом општем разматрању, све док се не задовоље сви различити аргументи и интереси везани за валидности норме која је објекат спорења и о којој мора бити од стране свих донесена одлука о њеној прихватљивости. „Тако Хабермас уводи принцип валидности као универзалистички принцип етике дискурса, а слично томе уводи и појам истине: 'аргументација осигурава да сви заинтересовани узму учешћа једнако и слободно у потрази за истином, и где је једина сила која која принуђује учеснике снага бољег аргумента'“. Та два појма, „валидност“ и „истина“ код Хабермаса добијају одређену интерпретацију и постижу се по њему у стварности помоћу пет кључних претпоставки, или процесних елемена етике дискурса. Прва је та да ниједна од страна у расправи не сме бити искључена из дискурса; друга је та да сви учесници треба да имају једнаке шансе да изнесу своје гледиште; трећа да учесници треба да могу и желе да се отворено емпатички

коме би у свом функционисању требало да теже све демократске установе, представља неопходан услов остваривања легитимности и рационалности у колективном одлучивању. Канингам, Ф., *Теорије демократије*, Београд, 2003, стр. 281; Павићевић Ђ., „Јавност“, *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 173.

- 25) Свестан да се идеални услови за комуникативни дискурс ретко захтевају а оставрују још ређе, Хабермас се залаже за политичке мере, формалне процедуре и уставна правила институционализовања услова колективног трагања за консензусом, којима би се обезбедиле одговарајуће претпоставке за „потпуно, једнако, на информацијама засновано и непринудно политичко учешће људи који уживају слободе и могућности“ неопходне да би се остварили општи циљеви и разрешили сукоби. Осим политичких партија као простора подесног за расправу (под условом да се оне јавно финансирају), делиберативна јавна сфера претпоставља постојање разуђеног система форума за расправе, који би у себе укључивао законодавна тела, судове, као и невладин сектор: медије, радну и животну средину, професионална удружења, синдикате, културне установе и друштвене покрете. Тиме би формални законодавни, судски и извршни органи, укључени у јавне расправе, постали стварни политички чиниоци. (Канингам, Ф., *Теорије демократије*, стр. 278-280; 292-293)

поставе према туђим гледиштима; постојеће разлике у егзистирајућим моћима између саговорника треба неутралисати, како оне не би утицале на формирање консензуса; учесници морају отворено да објасне своје циљеве и намере (захтев за општошћу дијалога; аутономност као идеални облик мишљења; неутралност моћи; транспарентност). Етика дискурса, како сам Хабермас каже, нема утицаја на појединачне, посебне оријентације, већ успоставља процедуре које омогућавају непристрасност при одлучивању. Тако су правила која одређују коректност самог процеса дата су као унапред нормирана, као претпоставке идеалне говорне ситуације.²⁶⁾

Посредством овако одређене јавне комуникације, сматра Хабермас, могуће је остварити „преображај моћи у рационалну власт“, а то значи остваривање комуникативне власти, која није ни моћ званичника, нити неке интересне групе, већ произлази из интеракције јавне и приватне сфере, државе и друштва. Рационални политички дискурс неопходан како би се превазишле и спречиле кризе политичког легитимитета, сматра Хабермас, као и за „обједињавање прагматичких, моралних и свих оних димензија живота које одређују идентитет заједнице“. Суверенитет тако бива одређен као стални процес „интеракције између легалног формирања институционализоване воље и јавности коју покреће култура“.²⁷⁾

Горенаведену поставку, међутим, одржавају ограничено виђење моћи и политике; из просветитељског метанаратива проистекла теза по којој се моћ примарно налази у судским и законодавним институцијама државе; као и пренаглашено рационалистичко конципирање званичне културе из које следи претпоставка о вољно и рационално оријентисаној партиципацији грађана у јавном животу. Јавна сфера представља друштвено организовано поље комуникације са карактеристичним линијама подела, структурама утицаја и односима моћи. А могућност грађана да говоре и ступају у интеракцију ради дефинисања и редеофинисања жељеног начина живота, (одређење јавног живота које је дала Хана Арент) тешко да би се могла сматрати дефинишућим својством савремене јавне сфере, пре њеним претпостављеним, нормативним идеалом, оријентационом тачком у критици савремених демократских услова.

26) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, стр. 213-214 .

27) Перспектива осцилира између крајњег и најуопштенијег циља „преображавања моћи у рационалну власт“ и посредног циља да „односе моћи приватних група, које су по својим функцијама одавно биле јавне (...) подвргне оцјени и надзору једног еманципираног јавног мишљења.“ А. Шмит, Г. Е. Рускони, *Франкфуртска школа*, Београд, 1974. стр.154; Канингам, Ф., *Теорије демократије*, стр. 281. Уп. Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233,

ЈАВНА СФЕРА: САВРЕМЕНА/ПОСТМОДЕРНА ТУМАЧЕЊА КОНЦЕПТА

За потпуније разумевање савременог промишљања јавне сфере, односно смисла и значаја торијских оспоравања која се одnose на нормативне основе модерног концепта, релевантно је разумевање њихових филозофских постулирања, односно примедби упућених од стране истакнутих постструктуралистичких/ постмодернистичких мислилаца. Реч је о три знаменита аутора, Мишел Фукоу, Франсоа Лиотару и Жану Бодријару, који репрезентују три типа примедби упућених арентијанско-хабермасовском концепту; то су: примедбе везане за интерпретацију моћи и рационалности које стоје у основи концепције јавне сфере (М. Фукоа), епистемолошке примедбе (Ф. Лиотара) и онтолошке примедбе (Ж. Бодријара).²⁸⁾

Први тип примедби везан за схватање моћи, базиран је на Фукоовим поставкама природе моћи у модерном добу, и из њих произашлом радикалном оспоравању идеала јавног простора делиберације, ослобођеног сваке принуде. Други, епистемолошки тип примедби, нашао је свој најпотпунији израз у теоријским напорима Франсоа Лиотара у оспоравању могућности успостављања обједињеног, на консензусу заснованог јавног домена, у време „смрти легитимизујућих метанаратива“ и томе кореспондентне фрагментације дискурзивног подручја у „несводљиву хетерогеност језичких игара“. Трећи, онтолошки тип примедби, везује се за оспоравање приписивања својства некакве посебне, другачије реалности јавном домену, схваћеном као „општи, заједнички простор појавности“, „свет без трансценденталне или метафизичке подршке, али ипак доступан свим његовим учесницима“. Становиште Арентове да „појавност конституише реалност“ генерише носталгију за некаквом „аутентичном стварношћу“ која прожима цео њен пројекат, јер она анализира модерност у терминима нестајања једног света. Хабермас је ову замку избегао својом теоријом комуникативног делања, окренувши се апстрактном процедуралном моделу дискурзивне рационалности.²⁹⁾

28) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No. 3. (Sept., 1992), pp.712-721, стр. 716.

29) Дана Вила верује да се овим моћним примедбама може одговорити, макар с стајне тачке пројекта Хане Арендт. Сматра да је наводно јасна супротност између Арентове и Хабермаса с једне и постструктурализма/постмодернизма с друге стране преувеличана, захваљујући у великој мери полемичком ставу Хабермаса у „Филозофском дискурсу модерне“ (1987). Ту он ствара оштру супротност између комуникативног и субјектно централизованог разума, између парадигме узајамног разумевања или интересубјективности с једне и филозофије

Основна, за проблем јавне сфере најважнија разлика између Мишела Фукоа и Јиргена Хабермаса односи се на полазна теоријска усмерења: док се Хабермас усредсредио на разматрање друштвене моћи јавности – на моћ јавног, рационалног дискурса, Фуко се фокусирао на дискурсе моћи у јавној сфери.³⁰⁾

Како истиче Мишел Фуко, „у сваком се друштву продукција дискурса у исти мах контролише, селекује, организује и расподељује, и то у извесним поступцима чија је улога да укроте моћ и опасност дискурса, да овладају његовим непредвидљивим догађајима, да избегну његову тешку и опасну материјалност“. Фуко указује на постојање односа доминације који се остварују путем одређених техничких инструмената, система искључивања, попут забрана, подела и одбацивања или супротности између истинитог и лажног. Фокус је на утврђивању разноврсности техника и њихових последица којима се остварују доминација и својеврсна језичка, семиотичка власт над појединцем. Али, „дискурс није просто оно што борбе или системе доминације преводи у језик, него је он оно за шта се и чиме се бори. Дискурс је моћ коју треба задобити.“³¹⁾

субјекта (свести). Према њему, ни Хегел ни Маркс нису успели да се ослободе хоризонта „аутореференцијалности субјекта који сазнаје и делује“. То нису успели ни критичари филозофије субјекта и пројекта модерне, попут Хајдегера, Дерида и Фукоа. Сви су остали заплетени у „метафизику субјективности“, Хегел и Маркс са њиховом „демијург-концепцијама самооспољавајућих субјеката“, а Хајдегер, Дерида и Фуко у бескрајним трагањима за „трансценденталним/емпиријским основама хуманистичке парадигме“. Према Хабермасу, ни постмодернисти, као и њихови претходници, не успевају да досегну прелаз на парадигму међусобног разумевања, остајући затворени унутар „исцрпљене епистеме“. Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 713.

30) У интервјуу из 1984. године Фуко је признао да се слаже са Хабермасом о значају Канта, рекавши да уколико одбацимо његов рад опасно клонимо ирационалности. Хабермасова главна замерка Фукоу је релативизам. Он је одбацио његове „генеалогije историографских приступа“, одређујући их као релативистичке „крипто-нормативне“, као илустраторску науку. По Бенту Флувбјергу, таква критика релативизма је коректна уколико под тим релативизмом подразумевамо неутемељеност у нормама које могу бити рационално и општезасноване (као што и Хабермас сматра, тврдећи да Фуко није дао доказе нормативне заснованости својих замисли). Али по тим стандардима, сматра Флувбјерг, и сам Хабермасов рад може се окарактерисати као релативистички, јер он није успео да демонстрира рационалне, и универзалне основе одрживе етике дискурса, већ је само поставио темеље, идејну скицу. Али, како аутор каже, Хабермас није био сам у овој заблуди, јер ни после две хиљаде година покушаја рационалних филозофа, нико није успео да оствари Платонове напоре да се избегне релативизам. (по Платону, наше мишљење мора да буде рационално и општезасновано). Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233, стр. 210.

31) Фуко, М., *Поредак дискурса*, Карпос, Лозница, 2007, стр. 8-9; Фуко, М., *Треба бранити друштво*, Нови Сад, Светови, 1998, стр. 61-62.

Фукоов рад може се, по мишљењу Дана Виле, схватити као одржива критика нормативних претпоставки теорије јавне сфере. Његово теоретизирање модерне моћи дисциплиновања почиње заправо с одбацивањем проблематике легитимности. Остављајући по страни фундаменталну либералну дистинкцију између легитимне и нелегитимне моћи, Фуко осветљава „локални, континуирани, продуктивни, капиларни и исцрпљени карактер модерне моћи“. Јер, како аутор наводи, „чврсто ткање мреже материјалних принуда моћи – њене различите микротехнике за стварање послушних тела и самонадирућих субјеката – остаје невидљиво док год га третирамо као сувереност.“³²⁾

Реч о је о анахроном моделу државне моћи, заснованом на уговору и намењеном заштити људских права, који либерална теорија подржава својим наметањем проблематике легитимности. А тако, по Фукоу, либерална парадигма „правни апарат“ крије „растуће и подмукле форме модерног дисциплиновања и доминације.“ И Арентова и Хабермас усредсређују се на могућности остваривања позитивне моћи која се јавља из „деловања у заједништву“, комуникативне интеракције, као супротности негативној, репресивној моћи. Негативни или репресивни аспекти су лоцирани негде другде, и идентификовани са силом, насиљем и хијерархијом.³³⁾

За Фукоа, ова позитивна моћ је исувише чиста, она је заправо анахрони демократски аналогон државоцентричном либералном моделу. Оба модела моћи, позитиван – који је у основи Хабермасовог концепта јавне сфере и негативан – подржан од стране либерализма онемогућава нам да видимо конститутивно деловање модерне моћи и њену фундаменталну улогу у „продукцији субјеката“. Дана Вила увиђа извесну паралелу између либералног постулирања негативне, репресивне државне моћи путем потенцирања заштите права, и спецификовања нужних формалних услова за постизање „неприсилне сагласности“, које је дала хабермасовско-арентијанска теорија јавне сфере. Ова теорија као да помера либералистичку „зону ослобођену моћи“ (моћ се разумева као врста легитимне принуде) из приватног у јавно подручје, редефинишући моћ у „способност да се делује (у заједништву)“. А јасно је да све док је очишћена од субјективних/стратегијских интереса, јавна сфера јесте више слободна од принуде у односу на либера-

32) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 714.

33) Villa D., нав. дело, стр. 714-715. О појму моћи код Хане Арент видети у Хабермас Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Арент“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арент*, (прир. Духачек, Д., Савић, О.), Београд, 2002, стр. 258-275.

листичку, од моћи ослобођену приватну сферу. Слабост оба приступа, сматра Фуко састоји се у полагању од тезе да се моћ може користити без њеног „коришћења“ нас. Повезан концепт насиља, силе и ауторитета који је пружила Хана Арент тешко да је подесан за захватање механизма које је Фуко желео да истражи.³⁴⁾

Ограничења теорије јавне сфере која је доводе у раскорак са природом модерне моћи најочитија су у њеном наивном поуздању у комуникативне услове симетрије, нехијерархије и реципрочности, као адекватне гаранције постојања простора ослобођеног принуде. Хијерархија и асиметрија (два највећа зла по теорији јавне сфере) функционису и унутар и изван дисциплинујуће моћи. Јер, „формирање аутономних индивида – њихове субјектификације – није лако одвојиво од њиховог поковања.“ Тако је остваривање идеалне говорне ситуације могуће замислити само као „псеудоаутономију у условима псеудосиметрије“. Теорија јавне сфере постулира „нормализујући карактер комуникативне акције“, а консензус је као критеријум сувише једноставан инструмент за такав задатак. Наиме, с таквим приступом остаје неиспитан аутонадзор као део грађанских врлина – који је интернализовао хегемонистичку концепцију јавног добра, као и „комуникативни рационални разлог“ – који је интернализовао хегемонистичку концепцију онога што конституише „бољи аргумент“.³⁵⁾

Како истиче Бент Флувбјерг (Bent Fluvbjerg) радови Хабермаса и Фукоа осветљавају „суштинску тензију модерности, тензију између нормативног и стварног, између оног што би требало да буде и оног што се дешава“, и овај дуализам погледа пројектује се и на њихов однос према модерној демократији и цивилном друштву. Полазећи од Канта, Хабермас се везује за идеју моралности и консензуса, док Фуко, следећи Ничеа, инклинира „стварној историји у појмовима сукоба и моћи“.³⁶⁾

34) Villa D., нав. дело, стр. 715, 717.

35) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

36) Према Хабермасу, међутим, са Кантом почиње доба модерне, имајући у виду његов покушај да развије универзалне, рационалне основе демократских институција; сматра да је био неуспешан у том покушају, (као што су и Хегел и Маркс) због оквира традиције унутар које је размишљао, а коју он назива „философија субјекта“. Према Хабермасу, проблем са Кантом и осталим мислиоцима модерности није у њиховом циљу већ начинима како се до њих долази. За разлику од Хегеловог светског духа и Марксове радничке класе, Хабермас се фокусира на интерсубјективност и на проблеме теорије комуникативне акције и етике дискурса, те му је циљ да појасни саме претпоставке процеса међусобног разумевања које се могу сматрати универзалним јер су неизбежне. Иако Хабермас види комуникативну рационалност као нешто што је на удару модерног друштва, сматра ипак да само језгро комуникативне рационалности,

Хабермас потенцира моментат нужности остваривања међусобног разумевања у расправи. Као последица тога, људи су схваћени као демократски настројена бића. Он наступа као универзалистички моралиста који посматра ствари теоретизирајући из „висинске“, нормативне перспективе јер су правила која одређују коректност самог процеса дата као унапред нормирана, у форми претпоставки идеалне говорне ситуације.³⁷⁾

Фуко, напротив, деструкцијом конструкта грађанских врлина, посматра „одоздо“ процесе и контексте. Анализирајући моћ, Фуко је закључио да она уопште није ухватљива кроз конституционализам у пољу принуде. Он то назива извесном представом моћи-закона или *juridico discursive* – „језик закона је језик моћи, јер закон је моћ принуде“. Његов резон је: деконструкцијом моћи, путем разумевања њене генезе, механизма функционисања, њених циљева, демаскирати моћ, у које спада и дискурс рационалности и законитости, развргнути лажну истину која се крије иза дискурса моћи а политичку анализу заменити децентрираним тумачењем, разумевањем саме моћи. За Хабермаса тај систем функционише у смислу да је суверенитет/легалитет основна претпоставка потребна за регулацију моћи путем закона. Њега не занима што се моћ успешно скрила иза тог закона и његове наводне контроле.³⁸⁾

Насупрот Хабермасу, Фуко и Дерида сматрали су да је комуникација увек и у свим временима била прожета структурама моћи, па је бесмислено оперисати у концепту комуникације у коме

тај уједињујући, на аргументима заснован говор представља централно искуство у развоју човечанства. (Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233, стр. 210-212).

37) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, стр. 213-214).

38) Аутор сматра да је основна слабост Хабермасовог пројекта у неповезаности идеала и стварности, у раскораку између намера и оног што се стварно дешава. Јер, и сам Хабермас сматра да дискурс не може да створи услове потребне за остварење демократије и етике дискурса. Дакле, дискурс о етици је све што Хабермас може да понуди, сматра Флувбјерг. То је и основни проблем његовог промишљања, јер нам приказује утопију комуникативне рационалности, али не и начин да се до ње дође. Он сам спомиње недостатак кључних институција и социјализације као препрека за дискурзивно доношење одлука. Проблем искључења „другог“ посебно ставља Хабермаса у незгодну позицију јер пракса оповргава могућност остваривања принципа отворености као дистинктивног обележја јавне сфере. У прилог томе говори чињеница да су само на пољу конфликта и сукоба мишљења искључених, феминисткиња, па и зелених, могла су да постигну нешто на афирмацији својих позиција, а не путем рационалног консензуса. Како су Ели и Рајан већ показали, историјски процес конституисања саме јавне сфере развија се не кроз рационални дискурс сам по себи, већ кроз борбу (Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, стр. 213- 215).

моћ одсуствује. Ако се моћ укључи у опсервирање, комуникација онда бива окарактерисана и „кроз не-рационалну реторику, доминацију и интерес, а проблематика валидности, како је Хабермас схвата, бива потиснута елоквенцијом, скривеном контролом и харизмом. Да ли су комунитивна или реторичка позиција „исправне“ овде нема значаја. Тако питање комуникативне рационалности наспрам реторичности треба оставити отворено за промишљање. Основно питање остаје да ли је уопште могуће раздвојити рационалност и моћ једну од друге у самој комуникацији, и да ли рационалност може бити виђена изоловано од саме моћи. У том смислу, Хабермасова претпоставка комуникативне акције изван односа моћи, може се окарактерисати као априористичка и нетачна, будући да заборавља свој сопствени аксиом, да филозофска питања треба подвргнути емпиријској верификацији.³⁹⁾

Док би Хабермас желео да појединцима и групама цивилног друштва пропише на који начин, којим процедурама треба да руководе свој јавни дискурс, он с друге стране не жели да каже ништа о исходу тих процедура. Фуко, међутим, не прејудуцира ни процес ни исход, већ предлаже фокусирање на конфликт и на односе моћи као на кључне тачке борбе против доминације. Одбацујући тоталитарне теоретизирајуће приступе слободи, Фуко се оријентише на критику рада институција које су наизглед неутралне и независне, на начин да политичко насиље које се крије иза њих може бити демаскирано. Мислећи на Хабермаса, Фуко истиче: „проблем није у томе да се релације моћи разреши у утопији перфектно транспарентне комуникације, већ да се понуде технике управе, принципи права, као и етике који би омогућили да се доминација као последица „игара моћи“ сведе на минимум“. Отпор и борба насупрот консензусу представљају за Фукоа најчвршћу основу практиковања слободе.⁴⁰⁾

Конфликти као такви, не могу бити виђени само као нешто опасно, деструктивно по социјални мир и ред, нешто што треба ограничити и разрешити, што јесте Хабермасово становиште. Јер, како истиче Бент Флувбјег, постоји мноштво доказа према којима је социјални конфликт заслужан за очување модерних демократских друштава. За Фукова је суспрезање конфликта гушење слободе, јер је право на учешће у сукобу део саме слободе. У стварном

39) Чак и његови најватренији следбеници попут Шиле Бенхабиб и Александра Ферара, оштро су критиковали Хабермасов формализам, идеализам и неосетљивост за контекст. (Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233, стр. 210-212, стр. 216, 218).

40) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, стр. 224.

друштвеном и политичком животу, лични интереси и сукоби неће уступити пред неком свеобухватном социјалном идејом, као што Хабермас сматра. Мислити тако значило би поновити Русоову грешку веровања у „Општу Вољу“, која је веома удаљена од стварне воље одређених индивидуа и група. Снажно цивилно друштво гарант је постојања конфликта. Потпуно разумевање демократије и јавне сфере мора се зато засновати на мисли која смешта конфликт и моћ у њено средиште, као што чини Фуко, за разлику од Хабермаса.⁴¹⁾

Други тип постмодернистичког приговора нормативној концепцији јавне сфере такође је фокусиран на идеал консензуса, али из епистемолошке перспективе. Комуникативна рационалност састоји се у растућој потврди принципа валидности коју тврдње могу и треба да испуне само кроз медијум рефлексивног говора. Међутим, реферирање на традиционално постулирање валидности које претпоставља предискурзивну легитимност није више могуће.⁴²⁾

Призивање комуникативне рационалности за легитимсање путем отвореног дијалога и консензуса функционисало би само онда када би Хабермас могао да нас убеди да је та рационалност несупстантивна, универзална и способна да гарантује достизање аутентичне сагласности. У другим случајевима може јој се приговорити са позиција ничеанске/веберијанске примедбе да је сваки неинструменталан концепт разума догматичан. Процедуралистички приступ дискурзивној рационалности омогућава бег из „политеизма вредности“ који карактерише постмодерно доба. Јер, како Хабермас сматра, „док год постоје стандарди аргументативне рационалности као имплицитно садржани у говору, бићемо у стању да разликујемо аутентични, стварни консензус од оног лажног, као и одлуке засноване на разуму од оних базираних на вољи и принуди“.⁴³⁾

Иако је, као и Хабермас увиђао негативни значај „универзализације функционалистичког разума и легитимизације знања путем моћи“, Франсоа Лиотар је оспоравао његов покушај да „пренесе формална правила која конституишу аутентични консензус из научне, теоријске заједнице у сферу политике“. Он најпре сумња у Хабермасову слику легитимације научног дискурса (привилегован модел аргументативне рационалности); затим, указује на то како

41) Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, стр. 228-229, 230.

42) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

43) Villa D., нав. дело, стр. 715.

Хабермас покушава да избегне неповратну фрагментацију јавне сфере, стварајући процедурални механизам који посредује између „зарађених светова“. Спецификовање формалних могућности „бољег аргумента“ у ствари паразитира на просветитељском метанаративу еманципације.⁴⁴⁾

Овај метанаратив еманципације, како Лиотар тврди, био је способан да интегрише језичке игре науке и политике кроз њихову примену за остваривање консензуса у отвореној дебати, као критеријума легитимизације знања и институција. Међутим, дошао је под сумњу, као и идеја да модели аргументативне рационалности и сагласности деривирани из науке, могу створити контекстуално зависне критеријуме валидности. Јер, овај Хабермасов циљ пропорционално зависи од „степенa употребљивости метадискурса који потенцијално може поднети хетероморфне језичке игре друштвеног живота – сваке са својим контекстно зависним правилима легитимације, компетенције и примене“. Као аргумент против претпоставке да дискурс садржи кључ идентификовања контекстно зависних критеријума валидности, Лиотар истиче да „нема разлога мислити да је могуће одредити метаправила заједничка свим тим језичким играма; или да рационални консензус, попут оног на снази у одређеном моменту у оквиру научне заједнице, може обухватити „тоталитет метаправила у регулисању тоталитета исказа који циркулишу“ у јавној сфери. Хабермас не може да појми легитимитет у терминима другачијим од трагања за универзалним консензусом. Зато мора претпостављати могућност остваривања сагласности свих учесника о универзалној валидности метаправила језичких игара.⁴⁵⁾

За Лиотара претпоставка о оваквој сагласности заправо је неутрализовање „диверзитета дискурзивних простора“, сваког окрећутог властитим прагматичким правилима, и она води у редукцију несводљиве хетерогености језичких игара. Још даље, Хабермас претпоставља да је циљ дијалога консензус, за којим човечанство као колективни (универзални) субјект трага као за општом еманципацијом кроз регуларизацију потеза допуштених у свим језичким играма. Претпоставља и да се легитимност било којег исказа садржи у његовом доприносу тој еманципацији. Оваква претпоставка не само да врши насиље над хетерогеношћу језичких игара, већ и над хетерогеношћу њихових учесника – њиховом плуралношћу – подређујући их све режиму дискурзивне праксе дизајниране да

44) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 715.

45) Villa D., нав. дело стр. 716.

превазиђе оно што Лиотар види као „агонистичку димензију језичких игара“. Због оваквог „поравнавајућег“, антиагонистичког карактера консензуалног модела, Лиотар закључује да је „консензус постао застарела и сумњива вредност“ и уместо за њега одлучује се за „паганску“ политику која одлучно раскида са свим покушајима „постулирања акције и практичних одлука на теоријском дискурсу правде и легитимности“. ⁴⁶⁾

Из Лиотарове перспективе, фрагментација јавне сфере – појава неусагласивих језичких игара као последице постмодерне смрти тотализујућих метанаратива – отвара пут формама политичке праксе и просуђивања ослобођеним „тираније науке или епистеме“; за антифундационистичке политике или мишљења, за „суђење без критеријума“ – ослобађа политичко „демаскирањем идеала утемељеног консензуса“. Лиотаров епистемолошки приговор Хабермасовој конструкцији јавне сфере аналоган је Фукоовој примедби везаној за његово подржавање легитимационе проблематике (Лиотар види ову проблематику као нешто што обухвата сваки покушај деривирања политичког из теоријског). Теорија јавне сфере крије дисциплинарно наличје „делања у заједштву“. Јер свако регулисање потеза у било којој језичкој игри собом носи антиагонистичке импликације. Лиотар слави фрагментацију јавне сфере, односно хетерогеност коју она производи. Једини критеријум легитимности он види у локалним, контекстуално специфичним „наративима првог реда“ као супротстављене метанаративима/метадискурсима. ⁴⁷⁾

Трећи тип постмодернистичке примедбе долази из онтолошке перспективе и усмерен је против приписивања специфичне реалности јавној сфери и појавама у њој. То је директније примењиво на теорију Хане Арент, која је понудила оно што би се могло назвати „онтологија јавног домена“. Док је Хабермас одређивао јавну сферу у терминима специфичне форме интеракције и њој приписане рационалности, Арентова је дефинисала феноменолошки као „заједнички простор појавности“, али тако да плуралност добија „конститутивну и консензуалну димензију“. Делиберација и дебата различитих перспектива конституише тај „заједнички свет појавности“, свет „чија је реалност функција сталног, непрекидног говора о ономе што постоји међу нама“. За Арентову, стварно је

46) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, Vol. 86, No.3. (Sept., 1992), pp. 712-721, стр. 716.

47) Villa D., нав. дело, стр. 716, 718. О значају преласка са проучавање јединствене јавне сфере на опсервирање њене многострукости опширније у Пешић, М., Новаковић, *Слобода и јавност*, Београд, 2008, стр. 204-207.

оно што се појављује у јавности и може да се види и чује од стране сваког.⁴⁸⁾

Бодријарово теоретизирање симулакрума, како истиче Дана Вила, показује нам како „свет појавности у нестајању“ у арендијанском смислу остаје заробљен унутар „логоцентричне/метафизичке логике знака“. Јер, за Хану Арендт је јавна сфера „простор стварне појавности, знакова чије су игре упућивања и аутореференцијалност ограничене тиме да ли су их сви видели и чули“. То примењује и штити опозицију између аутентичног, „стварног“ и његове неаутентичне, изманипулисане копије, при чему је овај први и услов и резултат акције и говора, а други ништа више до умножавање знакова/слика који служе само даљем уништењу нашег осећања за свет. Бодријар сматра да овакво гледање на ствари, (свет као избледео, угашен или прекривен) не раскида потпуно са „репрезентационом епистемом“. „Постмодернизам, с друге стране, оставио је поредак појавног иза: реалност (укључујући ту и реалност појавности коју Арендтова жели да заштити у носталгији за заједничким референтом) је тренутно генерисана као ефекат симулације“. Јер, савремено, постмодерно друштво уопште, Бодријар види као завршетак историјског процеса развоја симулације.⁴⁹⁾

Неокапиталистичко-кибернетски поредак, сматра Бодријар, путем културних кодова и модела управља свим аспектима друштвеног живота. Симулацијски модели конституишу свет који је вођен структуралним законом вредности. Кодови и модели структуришу бинарни систем који нема алтернативе, јер се може одлучивати само између двеју понуђених могућности. „Читав систем комуникације је са сложене синтаксичке структуре језика прешао на бинарни и синалгетички систем питања/одговора – на непрестани тест. А тест и референдум су, као што нам је познато, савршене форме симулације: одговор је индукован питањем, обликован је унапред”.⁵⁰⁾

Медијска информација нема више ничег заједничког са реалношћу чињеница. И објекти и информације већ проистичу из једног извора, из монтаже, из већ тестиране стварности којој су постављена само одговарајућа питања. Медији својим системом порука, које су у ствари селекционисана питања, креирају обрасце прималаца. Јавно мњење само је најуспешнији од образаца, друштвено и ментално обликованих усмереним дејством медијских

48) Villa D., „Postmodernism and the Public Sphere“, *The American Political Science Review*, стр. 717.

49) Villa D., нав. дело, стр. 716.

50) Бодријар, Ж., *Симболичка размена и смрт*, Београд, 1991, стр. 74

порука, сматра аутор. Оно “није нестварна, већ хиперреална политичка супстанца, фантастична хипереалност која живи само од монтаже и тестуалне манипулације.”⁵¹⁾

*

Хана Арент и Јирген Хабермас усмерили су своје теоријске опсервације јавне сфере ка стварању прецизних критеријума за одређивање аутентично „јавног“ подручја. Инсистирајући на посебности јавне сфере као социјалног простора и врсте интеракције која се у њој јавља, они су тежили да установе нужне минималне услове за „неприсилну делиберацију“ и „одлучивање међу различитим а једнаким“. Тако је настао један идеал који иако у великој мери утопијски устројен може послужити у постулирању критике форми асиметрије, принуде, насиља и комуникативних дисторзија који карактеришу садашње стање јавне сфере.

Хабермасов концепт јавне сфере није занемарљив за разумевање проблема слободе, као што не може да се занемари величина самог његовог интелектуалног подухвата по себи, поготово у време кад је већина филозофа одустала од таквих претензија. Изгледа, међутим, да практичне форме јавног живота окренуте конфликту и прожете односима моћи захтевају другачију парадигму од оне која се везује за форме јавног живота које су дискурзивне и зависне од консензуса. Али, уз несумњиви значај који начело плуралности, фрагментације и конфликта има за концепт савремене јавне сфере, питање је да ли то нужно мора значити одбацивање свих нормативних постулата модерног наратива јавности.

Принцип отворености, као опште доступности јавне сфере значи да се у њој могу изражавати, у међусобној конкуренцији, различите идеје, проблеми, интерпретације, аргументације, различита друштвена и политичка искуства, интереси, идентитети, укратко различите друштвене групе и њихови дискурси, што представља основну демократског хабитуса сваког друштва. Али питање, како осигурати стварне претпоставке за једнаке могућности остваривања формално истих права, нема свој одговор, што отвореност као својство јавне сфере сврстава у категорију нормативног идеала. Али, можда следити овај принцип значи и разоткривати механизме који онемогућавају његово реализовање, као што је то на свој начин учинио Мишел Фуко.

Принцип отворености као дистинктивно обележје јавне сфере значи и њено функционисање као медија посредовања јавних делатности; подразумева транспарентност политичког живо-

51) Бодријар, Ж., *Симболичка размена и смрт*, Београд, 1991, стр. 76.

та, утврђеност начина и процедура обављања јавних функција и видљивост њихових последица, што омогућава легитимисање или оспоравање и позивање на одговорност. Тако из отворености делимично происходи сувереност јавне сфере која се односи на услове за остваривање систематске критичке контроле власти. Одсуство хијерархије, асиметрије и принуде део је, пак, крајње проблематичне, утопијске перспективе гледања на проблем суверености јавног домена.

Када је реч о рационалности јавне сфере, важно је подсети-ти се да дискурс рационалности може, како нас Фуко упозорава, представљати својеврсно средство доминације. Идеја да комуникација претпоставља рационални консензус у погледу универзалних норми неприхватљива је у начелу, јер, како истиче Ф. Лиотар, говор треба посматрати пре као такмичење него као рационалну сарадњу. Без обзира на то што је јасно у којој је мери сваки дискурс, па и рационални представља вид идеолошке интервенције унутар комуникативног поља, рационалност јавне сфере не може се одбацити као нормативна претпоставка. Она пре свега означава захтев да појединцу у медијској комуникацији као примарном облику његовог информисања о друштвеној стварности, буду омогућене комуникативне/сазнајне позиције другачије од оних које га свODE на објекат политичког деловања, пропаганде и манипулације. Рационалност јавне сфере односи се и на полемичко-аргументативни карактер јавне дебате као њене тежишнице. Правила јавног дискурса искључују право на неодговорност, некомпетентност и прозволност излагања. У овом контексту постаје значајан Хабермасов појам комуникативног делања, јер “у средиште ставља интерес за језичко споразумевање, као механизам координирања деловања”.⁵²⁾

Нормативна полазишта модерне теорије јавне сфере у ко-лизији су са постмодернистичким увидима важним за разумевање овог друштвеног феномена, што не мора нужно да значи да било коју теоријску позицију треба одбацити. Напротив, ова контроверза представља подстицај даљим проблематизацијама и /или теоријским промишљањима њиховог (не)могућег хармонизовања. Јер, уз несумњиви значај који савремена оспоравања наратива јавности, а посебно критичка пропитивања идеала рационалног, неприсилног консензуса имају за концепт јавне сфере, поставља се питање да ли без нормативног утемељења овај концепт може представљати социјални пројекат релевантан за критику и унапређивање демократских пракси у савременом друштву.

52) Павићевић, Ђ., “Политички дискурс и рационалност”, *СПМ*, 1996, 1-4, стр. 85.

ЛИТЕРАТУРА

- Бодријар, Ж., *Симболичка размена и смрт*, Горњи Милановац, 1991.
- Фуко, М., *Поредак дискурса*, Карпос, Лозница, 2007.
- Фуко, М., *Треба бранити друштво*, Нови Сад, Светови, 1998.
- Павићевић, Ђ., *Јавност*, "Критички појмовник цивилног друштва (I)", Група 484, Београд, 2003.
- Канингам, Ф., *Теорије демократије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Бенхабиб, Ш., „Од проблема просуђивања до јавне сфере“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арендт*, (прир. Духачек, Д., Савић, О.), Београд, 2002,
- Хабермас, Ј., „Комуникативни појам моћи код Хане Арендт“, *Заточеници зла: Завештање Хане Арендт*, (прир. Духачек, Д., Савић), Београд, 2002.
- Пешић, М., Новаковић, А., *Слобода и јавност*, Београд, 2008.
- Миливојевић, С., „Јавност и идеолошки ефекти медија“, *НСПМ*, VIII, 1-4.
- Ђурковић, М., *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Костан, И., Лебрен, Ф., Шартје Р., „Ликови новог времена“, *Историја приватног живота 3*, (Аријес, Ф., Диби, Ж., прир.), Слио, Београд, 2002.
- Хабермас, Ј., *Јавно мњење*, Београд, 1969.
- Кант, Е., *Ум и слобода*, издање часописа „Идеје“, Београд, 1974.
- А. Шмит, Г. Е. Рускони, *Франкфуртска школа*, Београд, 1974. стр.154.
- Тадих, Љ., *Олед о јавности*, Никшић, 1987.
- Villa D., "Postmodernism and the Public Sphere", *The American Political Science Review*, Vol. 86, No.3. (Sept., 1992), pp. 712-721.
- Harold Mah, „Phantasies of the Public Sphere: Rethinking the Habermas of Historians“, *The Journal of Modern History*, Vol. 72, No.1 (Mar.,2000), pp.153-182.
- Flyvbjerg, B., „Habermas and Foucault: Thinkers for Civil Society?“, *The British Journal of Sociology*, Vol 49, No 2, 1998, pp 210-233.

Milena Pesic

MODERN AND POSTMODERN INTERPRETATIONS OF THE PUBLIC SPHERE

Summary

Objective of this text is to present basic controversies in understanding of the public sphere on the line of separation of modern and post-modern thinking. Taking this objective into consideration, firstly there are presented basic ideas of Habermasian-Arendt (modern) concept of the public sphere, and then they are compared with the ideas of Michael Foucault, Jean Baudrillard and Francois Liotard that reflect three types of contemporary post-modern objections to this concept:

the type of objections that are in regard to the „power objection“ (M. Foucault), epistemological objection (F. Liotard) and ontological objection (J. Baudrillard). Although the word here is about irreconcilability of the theoretical positions, it does not necessarily imply the necessity for abandoning some of them, but, on the contrary, the encouragement for its further reflections and (im)possible harmonization. Although contemporary objections of the narrative of the public have their own undoubtful relevancy, the question remains as to whether the concept of the public sphere without normative principles might be a social project that is relevant for the critiques and development of democratic practice in contemporary society.

Key Words: public sphere, (civil) public, rationality, general availability/principle of openness, communication, democratic debate, power, consensus, narrative